

Da Medel e Tujetsch enfin al Friul

Congress en Val Müstair: Fritgs e sfidas da la retoromanistica

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Avant passa tschient onns han ils romanists Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907) e Theodor Gartner (1843–1925) punctuà l'unitad essenziala dal retoromantsch, pia il rumantsch dal Grischun, il ladin dolomitan ed il furlan. Dapi lur han perscrutaders nundumbraivels gidà a precisar lez maletg. Quai n'è betg adina daventà cun intenziuns onestas.** Durant il reschim faschist en Tirolo dal sid (1922–1943) ha Carlo Battisti (1882–1977) miss ses talent linguistic al servetsch da l'assimilaziun sfurzada en quellas valladas che faschevan part da l'Austria enfin 1919. Sco editur da la revista nazionalista «Archivio per l'Alto Adige» ha'l punctuà 1937 «la tempra taliana ordvart viva dal Vnuost sura»¹⁾, cuntrada lezza giada tutt'fatg tudestga, en ina charta al minister da l'educaziun. Malgrad tuttas attatgas resta ferma la concezziun fundamentala dal retoromantsch elavurada a la fin dal tschientaner passà.

Da Medel e Tujetsch enfin al Friul

Tge tratgs specifics essenzials distinguan las tschantschas retoromantschas dals dialects lumbards e venezians naschids dal latin en las regiuns talianas limitrofes? L'emprim pon ins punctuar duas persistenzas. Rumantsch, dolomitan e furlan mantegnan il «s» final latin, cunzunt per furmar il plural da substantivs ed adjectivs, ed il «l» latin suenter consonants en plects sco «clav», «flur», «glatsch», «plover» etc. Pli significativa è dentant in'innovaziun che pertutga in'entira sdrima alpina e subalpina, da Friul sur il Chaudur/Cadore e las valladas dolomitane e dal Noce (al nordvest da Trent) enfin a l'Engiadina, la Bergaglia, il Surmeir e la Sutselva, e cumpiglia anc Medel e Tujetsch. Ils dialects da questas duas valladas sa distinguan zunt da tschels

en Surselva. Tgi che legia questas lingias a Curaglia u Sedrun engiavina ch'i sa tracta dal sun «tg» a l'entschatta da plects sco «tgamisch», «tgarn», «tgasa/tgesa», «tgaud», «tgaura», «tgavai», «tga-vel», «tgomba» e «tgombra». Questas furmas localas cuntrasteschan cun las sursilvanas da scrittira «camisch», «carn», «casa», «cauld», «caura», «cavagl», «cavel», «comba» e «combra», però concordeschan cun tut tschellas en l'entira Retoromania, da la Sutselva enfin al Friul. En l'Engiadina transcriv'ins quest sun cun «ch» (chamisch, charn, chasa/chesa, chod, chavra/chevra, chavagl, chavè, chomma/chamma, chombra/chambra). Perquai dovra il rumantsch grischun en tals cas la grafia «ch» che pussibilitescha als Sursilvans da pronunziar sco la bucca vul, pia sco per latin «camisia», «carne(m)», «casa», «calidu(m)», «capra», «caballu(m)», «capillu(m)», «camba» e «camera». Dentant enconuscha er il sursilvan da scrittira cas singuls da «tga» per «ca» inicial latin, sco «tgamin», «tgarial», «tगतlauna» e «tga». Ins po pia dir che lez svilup pertutga l'entira Surselva. Heinrich Schmid (1921–1999) ha cumprovà ch'il sursilvan vegl aveva dapli plects sin «tga» inicial, oz puspè sin «ca».

Il cunfin è fitg vegl

Lezza innovaziun ha en mintgas cas stgaffi «in dals cunfins cumprovabels ils pli vegls da l'entir intschess neolatin»²⁾. Al sid da quest cunfin han ils dialects lumbards e venezians fatg atras in'innovaziun sumeglianta, però in pau outra. Là ha il sun inicial latin «cl» sa sviluppa a «tsch». Empè da «clamar», «clav» e «cler» chatainsa pia furmas sco «tschamà», «tschav» e «tschar». Igl è fitg lev da confunder «tga» e «tscha»; perquai na datti per regla mai domaduas innovaziuns ensemen. Venezian e lumbard mantegnan numnadain il sun inicial «ca» en furmas sco «camisa», «carn», «cà», «cald», «cavra/crava», «caval», «cavè» etc.

En lez cas s'avischina pia il retoromantsch dapli al franzos (chemise, chair, chaud, chèvre, cheval, cheveu).

In congress en Val Müstair

Danunder derivan tut lezzas innovaziuns? Quai nun han ins pudì chattar ora, almain enfin ussa. I resta insumma bleras sfidas per ils retoromanists. Perquai sa rimnan els a Sa. Maria (Val Müstair) dals 16 enfin als 18 d'avust. Lez colloqui vegn organisà da las universitads da Berna (Ricarda Liver, Clà Riatsch, Matthias Grüner) e Friburg (Georges Darms), sco era quella da Düsseldorf, chapitala dal pajais federativ il pli ferm en Germania. L'universitad dal chantun svizzer il pli ferm ha abolì sia professura da rumantsch per sa concentrar tant pli sin l'englais; ella è tuttina represchentada da dus referents: Gerold Hilty, antruras rector, e Wolfgang Eichenhofer, autur d'ina monumental «Historische Lautlehre des Bündnerromanischen» (Tübingen e Basilea 1999) e coautur dal «Handwörterbuch des Rätoromanischen» en trais toms (Türitg 1994). Era ina coautura da questa ovra, Rut Bernardi (Urtijèi, Val Gardena), fa part dal colloqui cun in referat davart la planisaziun dal linguatg da scrittira ladin dolomitan. Ins spetga cun mirvegla ils fritgs spiertals dal colloqui, t. a. la preschentaziun da l'Atlas linguistic dolomitan entras Hans Goebel (Salzburg), editur ed olma da lezza lavur immensa, sco era il referat da Frank Jodl (Ludwigsburg sper Stuttgart) davart l'influenza linguistica francona en Retoromania en connex cun l'Italia continental e la Frantscha dal nord. Pia in congress internaziunal ch'i vala segir la paina da frequentar.

¹⁾ Cità en: Gisela Framke, *Im Kampf um Südtirol. Tübingen (Max Niemeyer) 1987, p. 125.*

²⁾ Lois Craffonara en: *Ladinia, tom 3. I-39030 San Martin de Tor (Istitut ladin «Micurà de Rü») 1979, p. 93.*